

BALÁZS GÉZA

„GYÖNYÖRKÖDIK A SZOKATLAN ÉS SZÉP SZAVAKBAN”
JÓKAI MÓR ÉS A MAGYAR NYELV

Kivonat

A Jókai-évfordulókon (150., 200.) irodalmárok és nyelvészek is igyekeztek számba venni a nagy magyar író munkásságát. Ez a tanulmány Jókai Mór nyelvének, stílusának nyelvi-nyelvészeti recepciójáról szól. A kritikusok egyöntetűen kiemelik Jókai nyelvi zsenialitását, de szinte mindegyik megjegyzi nyelvi következtelenségeit, esetlegességeit, valamint sok esetben öntörvényű szóhasználatát. A tanulmány röviden ismerteti a korábbi megállapításokat, és összefoglalja a legutóbbi fél évszázad főbb, Jókaihoz kapcsolódó nyelvészeti-stilisztikai-szótártani munkálatokat. Közülük kiemelendő a Jókai-szótár (1994) és a Jókai-enciklopédia (2020).

Kulcsszavak: Jókai Mór, írói nyelv, írói szótár, Jókai-szótár, Jókai-enciklopédia

„Sikere és hatása ellenére Jókai életműve a mai napig feloldhatatlan konfliktusok forrása olvasók és műbírálók között” – írja Nemeskürty István (1983: 2/534), amire ma valószínűleg azt mondanák negatív éllel: „megosztó”, de itt most csak Jókai nyelvével, stílusával foglalkozunk, amelyet olykor szintén ér kritika, ám az olvasói elfogadottság napjainkig szakadatlanul tűnik; s ha most mégiscsak háttérbe kerül, az nem Jókai stílusának, hanem magának az olvasásnak a visszaszorulásával függ össze.

Írói mesterségének titka a nyelv performatív erejének könnyed alkalmazása: az elbeszélés könnyedsége, öröme, örök mesemondó jellege... Pontosan fogalmazza meg stílusának összetettségét, lényegét Benedek Marcell (1928: 245):

„Jókai nyelvében sok a tudákos idegen szó, idegenszerű kifejezés, nyelvújítási szörmyszülött [...] de azonkívül mekkora kincse a népnyelvnek, a régi nyelvnek, a talpraesett kifejezéseknek! És ha itt-ott mesterkéltnek látszik ez a nyelv, akkor kénytelen vagyok Jókai nagy történeti érdemére hivatkozni: a negyvenes, ötvenes, hatvanas évek prózájában Jókai szólaltatta meg a természetes közvetlen hangú elbeszélés hangját. Amit ma mesterkéltnek látunk s amit még Gyulai Pál a tömegtermelés-okozta pongyolaságnak nézett: az abban az időben Petőfi stílus-forradalmának prózába való átültetése volt. A józan szárazság és az émelegős szentimentalizmus vagy puffogó páthosz nyelvével szemben az a nyelv, amely elhitei az olvasóval: »így én is tudnék írni«. Mikszáth és

egész nemzedéke úgy nevelődött fel, hogy megtanulta ezt a könnyűnek látszó nyelvet, amit mindenki megért, de csak kiváltságosak tudnak beszélni rajta”.

Jókai nyelvi teljesítménye, minősége előtt sokan fejet hajtottak, bár már korábban (szójátékkal, de érvényesen: már Jókai korában) voltak nyelvkritikusai is, és ma is hallani panaszt magyartanároktól, hogy a ma diákjai számára mennyire nehéz olvasmány, főleg a sok alig ismert, idegen kifejezés, a hosszú, vontatott leírások miatt. Ennek ellenére Jókai nyelvi teljesítménye, ha kritizálható is, de megkérdőjelezhetetlen. Szerb Antal: „Victor Hugo-i elentéteken és színességen nevelt, rövid mondatos” Jókai-stílusról ír, amely „első regényétől az utolsóig változatlan maradt...” (Szerb 1982: 371). Hegedűs Géza tömör véleménye Jókai stílusáról: „Szemléletes leírás, pergő cselekmény, feledhetetlenül szemléletes alakok, átértett pátosz és derűs humor egyesül írásmódjában” (Hegedűs 1995: 281).

Jókai stílusáról az eddigi összes évfordulón megemlékeztek. Születésének 100. évfordulóján – többek között – Tolnai Vilmos¹ a Magyar Nyelvben, a 150. évfordulóján pedig Fábíán Pál a Magyar Nyelvőrben értékelte nyelvi teljesítményét. A következőkben a két szerző legfőbb állításait emelem ki, kommentálom. Tolnai Vilmos egyértelműen kritikusabb, Fábíán Pál szövege emelkedettebb, ünnepibb. Tolnai Vilmos szövegét még gimnáziumi tankönyvbe is átvették (Alszeghy–Sík–Techert 1939: 77–82).

*

A 19. század a magyar nyelv történetének kiemelkedő szakasza. Első felében alakul ki a nyelvjárások és regionális irodalmi nyelvi kísérletek fölé emelkedő nemzeti irodalmi és köznyelvünk. Második fele pedig ennek az irodalmi és köznyelvnek a megerősödése. Mindkettőben érintett Jókai Mór. S hogy helyesen ismerte föl a folyamatokat, annak az eredménye, hogy Jókai szövegei, stílusa az idővel nem kopott meg, s a Jókai-szövegek ma is élvezettel és könnyedén olvashatók.

Fábíán Pál részt vett a Jókai kritikai kiadás munkálataiban (Nagy–Fábíán 1962), így megállapításait az ott végzett tapasztalatokra alapozza:

„Jókai azon néhány XIX. századi írónk egyike, aki kivételes tehetséggel, ízléssel (és szerencsével) túlnyomórészt az irodalmi nyelv fő fejlődési tendenciáinak megfelelő formákat alkalmazta, azokat, amelyeket mi ma használunk.

¹ Tolnai Vilmos szövegének tipográfiáját a Nyelvőr mai írásmódjához igazítottuk. A szerk.

Ezért érezzük nyelvét oly csodálatosan közelinek. [...] Jókai pályájának kezdetétől vállalta az irodalmi nyelvi normához való alkalmazkodást, ami egyébként nem eshetett neheze. [...] A kéziratok tanúsága szerint Jókai a magánhangzók időtartama tekintetében rendszerszerűen nem tért el a lényegében ma is érvényes irodalmi nyelvi normától. [...] Az Egy magyar nábob kritikai kiadásbeli szövegének 13 lapján (JKK 5. 8–20) hozzátéveleg számításaim szerint 3000 szóalak van. Ebből csak 20 (csákos 'csákós', bennök, alól 'alul', serénye 'sörénye', gyeplyút, lakadalom, levén, kenyeroőket, szegletekké, televér, megszabadulásokat, utánok, mivelvén, lassankint, boszontani, fejőket, négysegeletesre, néhányszor, kémény seprőrül, egymástul) tér el magánhangzói tekintetében a mai irodalmi nyelvi normától. Igazán nem sok!" (Fábián 1976: 4).

„Tompá József az igeidők reformkori használatát vizsgálva azt állapítja meg [...], hogy »A legtöbb olvasó szemében leginkább az ún. elbeszélő múlt idő gyakori használata jellemzi a reformkor nyelvét«, és hangsúlyozza, hogy, »semmilyen jelentésbeli különbség nincs a t(tt) és az á, é, a, e időjeles múlt idő között. Még stílusbeli sincs mindig, s ezért keveredik egy mondaton, szövegrészen belül is a kétféle alak«. Jókainál az arány a következő: „az összes múlt időknek kereken 1/3-a elbeszélő múlt, ami meglepően sok. És hogy a két múlt időnek Jókai nem szán sem jelentésbeli, sem stílusbeli különbséget, jól mutatják a következő mondatok: „Ezt nem várta, és még jobban mulattatá” (Fábián 1976: 5–6). „A nyelvújítás nagy korszaka idején nem ragadta el a hév, a század végi ortológia korában pedig nem tagadta meg a nyelvújítást. Nyelvébe beépítette a népnyelv elemeit, anélkül hogy népieskedett volna” (Fábián 1976: 6).

Tolnai Vilmos arra hívja fel a figyelmet, hogy Jókai mennyire önállóan, szabadon, ma úgy mondanánk, kreatívan kezeli a nyelvi anyagát.

„Jókai gyűjti a népnyelv kincseit, felkutatja a régi magyarság maradványait, de ha már megvannak, úgy bánik velük, mint egyéb adatával. A tudás s a kritika ellenőrző működése megszűnik; bármiről való tudományos elmélete költői anyaggá, a képzelet játékvá lesz. Már nem az a fontos, hogy mi a hiteles, hanem hogy mi a jóhangzású, az érdekes, a különleges, a kivételes, a szokatlan, még a furcsa is. Minden szándékosság nélkül, naiv ösztönösséggel a hatásosság szerint alkalmazza szavait, abban a hitben, hogy eredeti értékükön, helyi színtükben semmit sem változtatott. Ezért Jókai nyelve, főleg pedig szókincese igen hálás terület az egyéni nyelvpszichológus s az esztétikus számára, a nyelvtörténetész s a szótárírót azonban igen sokszor a legnagyobb zavarba ejti. A tájszó helyi hitelessége iránt semmi érzéke nincsen. Például a Mátyás király forrása c. elbeszélésének színhelye Telkibánya Abaújban, a benne előforduló tájszavak pedig, melyeket külön szótárkában megmagyaráz, mind baranyaiak. Jókait tehát naiv nyelv művésznek, vagy inkább író művésznek kell mondanunk, akinek szemében a nyelv elemeinek nincsen önálló értékük. A hangalak s a hozzákap-

csolódó fogalmi tartalom viszonya nem állandó, a társuló szemléleti és érzelmi elemek miatt gyakran ingadozó, sőt teljesen önkényes is” (Tolnai 1925: 86).

Különös tekintettel emlegetik Jókai szókincsét:

„Szép kifejezéssel egy nyelv, különösen pedig egy író nyelvének szómennyiségét szókincsnek, thesaurusnak szokás nevezni. Íróink közül kevésre találóbb a szögazdagságnak ez a megjelölése, mint Jókaira. Az ő kincsesháza kifogyhatatlan, s ő gondatlan kézzel, pazarul szórja gazdagságát. Gazdagságban fölülmúlja a magyar szókincs nábobját, Aranyt is, s a külföld írói közt csupán Victor Hugóhoz mérhető, kivel egyébként is igen sok rokonságot mutat. Részletes számadatok még nem állanak rendelkezésünkre, de hozzávető becslés szerint szavainak számát bízvást 20.000-re tehetjük” (Tolnai 1925: 86).

Jókai rokon értelmű szógyűjtéseit, becsléseit Tolnai Vilmos cikke alapján egy táblázatban mutatom be:

Öreg ember novellakoszorú 22. lap	200 gazdasági kifejezés
28. lap	20 lószín
Vasárnapi Ujság 1854, 22. lap	50 verekedés
Magyar nép adomái 1857, 240. lap	100 verekedés
Osztrák–Magyar Monarchia III., 286. lap	80 menés (járás nélkül)
Levente. Utószó	50 járás (pl. gyaloglás)

„Jókai nyelve kimeríthetetlen kincsesbánya, mely a nyelv művészet magasiskoláját tárja elénk; technikai bravúr, érzelmi gazdagság egyaránt megtalálható benne. A nagy művészek virtuozításával hajlítja, alakítja, színezi, árnyalja nyelvét, mely még általában azokat is lebilincseli, akiket műveinek tartalma nem ragad magával. Szókincse hihetetlenül gazdag és sokrétű, kifejezésmódja igen változatos” – írja N. Dely Zsuzsa A fiatal Jókai nyelve és stílusa című munkájában (1969: 5).

Nyelvi gazdagsága kapcsán sokan fölvetették, hogy kellene egy Jókai-szótárt készíteni. Először 1898-ben Tóth Béla (1898: 328) utal egy félmondatban egy lehetséges Jókai-szótárra. Somogyi Géza (1917: 8) már konkrét ötletre utal:

„most főképen egy Jókai-szótár érdekében akarok szót emelni. Jókai Mór műveinek megvan egyöntetű, teljes kiadása: a száz kötetes emlékkiadás, s ez a körülmény a szótározó munkát tetemesen megkönnyíti. A Nyelvőr szerkesztőjének nyilatkozatából tudom, hogy egy ilyen munka elkészítésére meg is van a hajlandóság.”

A lábjegyzetben azonban a szerkesztő így tájékoztat:

„Megjegyezzük, hogy az Akadémia szótári bizottsága az új nagy szótár számára földolgoztatja Jókai munkáit, de külön Jókai-szótárt eddigelé nem tervez. A Jókai-jubileum alkalmával a Nyr szerkesztője hallgatóival ajánkozott a Jókai-szótár megszerkesztésére, de az ünnepi nagybizottság nem vállalkozott a kiadására.”

Tolnai Vilmos már Jókai-lexikont tervez:

„Voltakép Jókai-lexikont kellene szerkeszteni, mindazoknak a tárgyaknak, fogalmaknak magyarázatával, melyek műveiben föl vannak halmozva, s melyeket ma már csak kevés ember ismer. De még magyar szókészletét is sokszor külön meg kell magyarázni, mert ő nemcsak a mindennapi köznyelven s az általános irodalmi nyelven ír, hanem minden kor, minden osztály, társadalmi réteg, foglalkozás, a falu s a város, a ház és az utca nyelvén beszél, s ebben sem lehet jártas mindenki” (Tolnai 1925: 27).

Ezután csak 1951-ben Goda Géza elevenítette fel egy Jókai-szó- és szólástár gondolatát:

„Jókait [...] inkább nyelvművésznek, semmint nyelvtudósnak kell mondanunk. Nyelve, főleg szókincse és szólástára hálás terület az íróművész és szónok számára. Szavainak számát hozzávetőleg 20 000-re tehetjük [...] fellette megkönnyítené íróinknak, ha könnyen kezelhető szótárban összegyűjtve kaphatnák meg ezt az anyagot, amelyből, amint egyik kiváló nyelvészünk írta: »szinte az egész magyar frazeológiát össze lehetne állítani«” (Goda 1951: 322–3).

Hasonlóan ír Fábíán Pál is:

„Jókai roppant szókincsében az egész XIX. század benne van: irányító eszméit, társadalmi mozgalmait, tudományos eredményeit éppen úgy tükrözik szavai, mint ahogy megőrizték földesurak és parasztok, delnők és arszlánok, katonák és polgárok, iparosok és kereskedők, diákok és tanárok, betyárok és táblabírák, színészek és prédikátorok beszédét. Nagyon természetes kívánságként vetődött fel tehát már a századforduló táján és azóta is többször egy Jókai-szótár összeállításának gondolata” (Fábíán 1976: 6).

A rendszerváltozásig kellett várni a Jókai-szótárra, amikor is az egy magánkiadó jóvoltából megszületett. Az Unikornis a 100 kötetes Jókai-díszkiadáshoz egy kétkötetes, 25 ezer szót, szószervezetet tartalmazó Jó-

kai-szótárt jelentett meg a Jókai-sorozat szerkesztőjének, Lukácsy Sándornak az ötlete nyomán Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin és T. Somogyi Magda munkájának eredményeként (JókSz. 1994). A szótár elsősorban a régies, népies, valamint az idegen szavakat magyarázza. A Jókai-szótár előkészületeiről, a szótár értékeiről Wacha Imre (1994), az írói szótárak egyik kezdeményezője ír részletesen. Nemrégiben pedig megjelent egy újabb, immár jóval teljesebb, részletezőbb Jókai-enciklopédia, amely az alcíme szerint: Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása (Balázi–Kiss 2020).

De a szótár nem minden Tolnai Vilmos szerint:

„Jókainak ez a hajlandósága a ritka s a különös iránt néha túlzásba is csap, úgyhogy a régieskedés miatt elbeszélése nehéz olvasatúvá válik s a zárójeles, lapalji jegyzetek, meg a függelékben lévő magyarázat és szótár sem segít...” (Tolnai 1925: 90).

Jókai nyelvi hibáit, következetlenségeit, esetleges nyelvi felületességeit, pongyolaságait a kezdetektől kifogásolják, Tolnai Vilmos ezt így foglalja össze:

„Sajátságos, hogy Jókai, aki valóságos tárháza a »magyarság viráginak«, a tősgyökeres, szemenszedett sajtáságoknak, kinek lapjait, Arannyal szólva : »a magyar észjárás és gondolkodás teszi ragyogóvá és kedvessé« –, egyszerűsmind az idegenszerűségeknek, hibás szófűzésnek, vétkes szólásoknak olyan gazdag példatára is, hogy műveiből egy teljes Antibarbarus is kitelik. Ahogy megtalálni benne nyelvünk minden szépségét és eredetiségét, úgy minden nyelvi helytelenséget, fattyúhajtást és idegen bojtortjánt is, amely a XIX. században a magyar beszédből sarjadt és rája ragadt. Egy időben – a Nyelvőr harcok korában – nem is írtak Jókai nyelvéről egyebet, mint hibalajstromot; erényeit nem vették számba. [...] Az ő írott nyelve pedig általában a hétköznap beszéde, melyet ő nem szűr meg sem az irodalom, sem az elméleti tudás szűrőjén – hisz innen egyik főerénye: a természetesség és közvetlenség – de innen erednek szabálytalanságai is” (Tolnai 1925: 95).

Tévesen használ szavakat: a tegez nála íj (holott: nyíltok), az avar sík lapály (holott: le nem kaszált, száraz fű, kiaszott mező), a padmaly mennyezet, padlás (holott: part alatti, vízmosta üreg, sírgödör oldalfülkéje) stb. Bár a nyelvújítás szavait mérsékelten használta, néha azonban túlzásba esett:

„még 1900-ban is ne élenyt és mirenyt írjon oxigénium és arzenikum helyett. Tudáson alapuló helyes ítélete ebben sincs. Használja is őket széltiben,

úgyhogy szaknyelvszerek őt a nyelvújítás új életrekeltségének, terjesztőjének mondták; magam pedig több ízben hallottam, hogy Jókai stílusa ma is azért tetszik régiesnek, mert sok rossz új szó van benne” (Tolnai 1925: 92).

Goda Géza sem felejtkezik meg Jókai hibáiról, bár a „szocialista” irodalom számára tanulságként hozza fel:

„E roppant gazdagság mellett Jókai művei egyúttal példatára a hibás szófüzésnek és vétkes szólásoknak. Hiába figyelmeztette e hibáira Gyulai Pál és Arany János, Jókai »az élethez járt iskolába nyelve kincseinek gyarapítására. Jó tanuló volt, de a vásott gyerekekre is hallgatott«. Ilyenformán talán nem lesz helytelen, ha a Jókai-szótárhoz olyan függelék is csatolok, amely jellemző hibáit is összegyűjti. Ebből is sokat lehet tanulni a szocialista magyar íróknak” (Goda 1951: 323).

Egyes esetekben Jókai nyelvi törekvései valóban erőszakoltak. Részben a dramaturgiai hibáknak, részben az erőszakolt archaizálási stílusnak a következménye a millenniumra írt, Levente című drámájának a sikertelensége.

„Különös gondja volt, hogy Leventéjében ne csak az ősmagyar észjárását állítsa helyre, hanem még a nyelvet is. Keresi az ősi szavakat; »Ahol pedig magam csináltam idegen szó helyébe magyart, annak is jogot tudok szerezni«” (Tolnai 1925: 93);

„Ezekben a »régiségekben« főleg Ipolyi mythológiája a ludas, mely Jókainak egyik legállandóbb és legkedvesebb olvasmánya” (Tolnai 1925: 90); A Levente „a mende-monda szerint azért nem került előadásra, mert a színészek nem bírták megtanulni a furcsa szavakat” (Tolnai 1925: 90).

*

Ezt követően Jókai stílusáról Bérczi Géza (1959: 439) írt („A stílustanulmányozónak látszólag nem juthat hálásabb feladat, mint az ő szövegét boncolni”), majd Szabó Zoltán (1986, 1998) értekezett bővebben. Szabó Zoltán Jókai nyelvi anyagában a szövegek gazdagságára, a szövegtípusok sokaságára hívja föl a figyelmet, ami sajátos intertextuális jelenség, és fő jellemzője a magyar anekdotikus prózastílusnak:

„A Jókaitól felhasznált nyelvi anyag, valamint a könnyedség, természetesség és az egyszerűség stílusmintái jórészt a népiességből fakadnak. De sok az átvett motívum is. Csak álmélnodni lehet azon, hogy mennyi babonát, paraszti átkot,

szidalmat, anekdotát, mesét és népdalt szerkesztett bele regényeibe. És sajátos új szint jelent paraszti romantikája, amelynek stílusát a népdalok és a népmesék fordulatai és mondat szerkesztései színezik (Sárga rózsza). Ez a témabeli és még inkább stiláris népiesség sok művében a romantika sajátosságaival keveredik” (Szabó 1986: 210–1).

Szabó Zoltán a továbbiakban arról értekezik, hogy Jókai kezdetben a próza és a líra összeolvasztásával kísérletezett, elbeszéléseinek nyelve „a sok gondolatritmustól, halmozó felsorolástól, ritmikus körmondattól erősen zenei hatású”. „Szóhasználata is feltűnően romantikus, meglepnek a szín pompás és tündöklő, az ijesztő vagy a rendkívüli, csodás jelenségekre vagy hangulatokra utaló szók”; ám ez megváltozott 1849 után:

„Jókai romantikus stíluseszközei az irányzat általános sajátosságai [...] mégis egyéninek tekinthetjük a szavak romantikus kultuszát. Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban. Ebben még az sem zavarja, ha nem hitelesek, és emiatt jelentésük nem világos: *alírumna, horkász, ramocsa*.”

Romantikus, eszményített nevei: *Szentirmay, Szilárdy, Áronffy, Straff, Maszkaczký*. Dallamos nevek: *Almira, Narcissza, Timéa*.

„Mondat- és szövegszintű szerkesztési eljárásai (pl. a tiráda, belső monológ, ellentételezés, szaggatottság, különböző retorikai fogások) közül feltűnőbbnek, sajátosnak látszik a tiráda szerkezetéhez hasonló felsorolás, részletezés [...]. Jókai romantikus stílusa a népies nyelvi elemekkel együtt legfőbb élte-tője írásművészetének, amelynek kétségkívül az érdekesítő mese a legnagyobb ereje. Sohasem értekezik, egyszerűen csak mesét mond. Mintha nem is írná, hanem elmondaná, amit hallott vagy kigondolt. De erős oldala a leírás is. A tájrajzokat vagy a szereplők külsejének jellemzését lebilincselő hangulati szépséggel telíti [...]. Az elbeszélésnek és a leírásnak egyaránt forrása hatalmas élményanyaga, éles megfigyelései és páratlanul gazdag képzelete [...]. Az elbeszélés öröme könnyed stílust teremtett [...]. Különösen az adomázó előadásmód segített sokat könnyed stílusa kialakításában” (Szabó 1986: 215–9).

Szabó Zoltán később még egyszer összefoglalja gondolatait Jókai stílusáról:

„Nyelvkincse ugyanaz, mint a Petőfié és Aranyé, hisz Jókainak is eszménye a mindennapiság és a közérthetőség: »a népnyelvet a maga egyszerű, érthető, erőteljes kifejezéseivel az irodalom s a költészet nyelvivé lehet, sőt szükséges emelni« (*A levente* utószava). Jókainál és Mikszáthnál [...] közös vonás az, hogy a népiesség a mindennapi, a közösségi nyelvhasználathoz való kö-

zeledést, igazi stílusrealizmust eredményezett” (Szabó 1999: 143). „*Jókai romantikus eszközei* [...] Azonnal feltűnik a szavak romantikus kultusza. Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban. Ebben még az sem zavarja, ha nem hitelesek [...]. Szóhasználatában sok a túlzás [...] jellegzetes az *ellentételezés* [...] az ellentétes jelentésekről, ellentétes szóhangulatok igazi erejéről *beszélő nevei*, az erőteljesen *ellentétes jellemek* tájékoztatnak a legjobban” (Szabó 1999: 146–7).

Az utóbbi évtizedben Jókai retorikájának föltárásában és leírásában Adamikné Jászó Anna alkotott a legtöbbet (pl. Adamikné 2016, 2021, valamint lásd ebben a számunkban Adamikné Jászó Anna 2025). Adamikné professzor asszony a fiatal nemzedék, az oktatás, a szöveg- és irodalomértés számára kívánja hangsúlyozottan a retorika felől megismertetni és megkedveltetni Jókait, merthogy ebből a szempontból még nem vizsgálták:

„Jókai és nemzedéke erős retorikai képzést kapott az akkori iskolában (egymásra épült a poétikai, a retorikai és a dialektikai osztály), s retorikai képzettsége kimutatható műveiben. Tulajdonképpen nem is lehet teljes mélységükben megérteni a retorikai iskolázottságú szerzőket a retorika ismerete nélkül” (Adamikné 2016: 11–2).

Jókait sokszor elítélik azért, mert regényeiben a lélektani ábrázolás nem erőteljes. Fried István azonban felhívja a figyelmet Csáth Géza Jókairól szóló írására, amelyben ez szerepel: „reálisabban, finomabban részletező és mélyebben látó reális analitikus Flaubert-nél” (idézi Kovács 2018: 211), és rögtön a Shirin című novella kapcsán a szeretetnyelv három hangját mutatja be: a király a birtokló és a birtokát féltő szerelem hangján, Shirin az álmodozó, soha ki nem elégíthető vágyakozásban élő nő hangján, a görög szobrász a szerelmes művész költői beszédmódján, platóni nyelvén, sőt Orpheusz hangján szól (Kovács 2018: 214–5). Ezek szerint a ma oly sokszor hangoztatott „szeretetnyelv” finomságai is ott vannak Jókainál, és ki tudja még mennyi minden; érdemes tovább olvasni, kutakodni szövegeiben.

Az évfordulók mindig helyesen ráirányítják a figyelmet egy-egy jeles személyiségre. „Amikor irodalmunknak valamelyik nagy alakjára emlékezünk, és ünnepeltünknek életművét értékeljük, voltaképpen önmagunkat keressük” (Fábián 1976: 3). Fábián Pál megejtően szép sorokban summázta Jókainak a magyar nemzetre gyakorolt nyelvművészetét: „nemcsak Jókai írt úgy, ahogy mi ma beszélünk, mert ráérezett a nyelvi fejlődés főirányára, hanem mi is úgy beszélünk, ahogy Jókai írt, mert több mint egy évszázadon át milliókat tanított magyarul, s tanuljuk tőle nyelvünket még ma is. Az a hatás, amelyet Jókai irodalmi nyelvünk fejlődésére és az egyes írókra gyakorolt,

még szinte teljesen felmértelen” (Fábián 1976: 7). Most, a 200. évfordulón egy áttekintéssel kívántam szolgálni Jókai nyelvi, stilisztikai recepciójáról, valamint kiegészíteni néhány friss adattal. Remélhetőleg lesz majd valaki, aki a 250. évfordulón is számba veszi nemzeti irodalmunk nagy alakjának nyelvi zsenialitását. Ha még lesz kinek.

Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó. Budapest.
<https://doi.org/10.21030/anyp.2016.4.7>
- Adamikné Jászó Anna 2021. *Humor és retorika az irodalomoktatásban. Az érvéles humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben*. Anyanyelvpolók Szövetsége – IKU. Budapest. (IKU-monográfiák, 5.)
- Adamikné Jászó Anna 2025. Jókai, a nyelvőr és a nyelvművész. *Magyar Nyelvőr* 24–46.
- Alszeghy Zsolt – Sík Sándor – Techert József (szerk.) 1939. *Magyar nyelvi olvasókönyv a gimnázium és leánygimnázium V. és VI. osztálya számára*. A Szent István-társulat kiadása. Budapest.
- Balázi József Attila – Kiss Gábor 2020. *Jókai-enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bárcki Géza 1959. Stíluselemzés (Jókai: Az arany ember). *Magyar Nyelvőr* 429–39.
- Benedek Marcell 1928. *Délsziget avagy a magyar irodalom története*. Révai Kiadás. Budapest.
- Dely Zsuzsa, N. 1969. *A fiatal Jókai nyelve és stílusa*. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 64.)
- Fábián Pál 1976. A XIX. századi magyar nyelv és Jókai. *Magyar Nyelvőr* 3–7.
- Hegedűs Géza 1995. *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Harmadik kiadás. Trezor Kiadó. Budapest.
- JókSz. = Jókai-szótár. A–K. és L–Z. kötet, 1994. Készítette: Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin és T. Somogyi Magda. Unikornis Kiadó. Budapest.
- {JókSz.} = Jókai-szótár. A–K. és L–Zs. kötet, 1994. Készítette: Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, Soltész Katalin és T. Somogyi Magda. Unikornis Kiadó. Budapest.
- Kovács Gábor 2018. Rom és szó. Jókai egy novellatípusáról. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikáról*. Balatonfüred Városért Közalapítvány. (Tempevölgy könyvek, 25.) 206–24.
- Nagy Miklós – Fábián Pál 1962. Kiadásunk főbb elvei. In: Jókai Mór: *Hétköznapiak (1846)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Jókai Mór összes művei. Szerk.: Nagy Miklós. Regények I.) 298–318.
- Nemeskürty István 1983. *Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig*. 1–2. kötet. Gondolat Kiadó. Budapest.

- Somogyi Géza 1917. Ami még nincs, de kellene. *Magyar Nyelvőr* 104–8. és 153–8.
- Szabó Zoltán 1986. *Kis magyar stílustörténet*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó Zoltán 1999. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Szerb Antal 1982. *Magyar irodalomtörténet*. Hetedik kiadás. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Tolnai Vilmos 1925. Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 85–100.
- Tóth Béla 1989. Ellenállási részlet. *Magyar Nyelvőr* 328.
- Wacha Imre 1994. Utószó. 2/437–46. In: JókSz. L–Z kötet.

Balázs Géza
egyetemi tanár

Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola
és Németh Antal Drámaelméleti Intézet (Budapest)
Partiumi Keresztény Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék (Nagyvárad)
E-mail: balazs.geza@szfe.hu
<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Abstract

BALÁZS, GÉZA

“DELIGHTED BY UNUSUAL AND BEAUTIFUL WORDS” JÓKAI MÓR AND THE HUNGARIAN LANGUAGE

On the occasions of Jókai’s anniversaries (150th and 200th), literary scholars and linguists also sought to undertake a comprehensive assessment of the oeuvre of the celebrated Hungarian writer. The objective of this paper is to examine the linguistic reception of Mór Jókai’s language and style. The critics concur that Jókai displayed remarkable linguistic proficiency, yet they frequently highlight inconsistencies in his language use, the contingencies that informed it, and, in numerous instances, his self-righteous deployment of words. This paper provides a summary of the preceding findings and presents an overview of the principal linguistic, stylistic and lexicographical works on Jókai published over the past five decades. These include the Jókai Dictionary (1994) and the Jókai Encyclopaedia (2020).

Keywords: Jókai Mór, literary language, literary dictionary, Jókai Dictionary, Jókai Encyclopaedia